

TURKIJOS SPAUDA: NUO ATsirADIMO IKI ŠIŲ DIENŲ

JUSTINA PILKAUSKAITĖ

El. paštas: justina.pilkauskaite@gmail.com

Lietuvos spaudos istoriją vienoje knygoje aprėpiančio veikalo Lietuvoje dar neturime. Kitų šalių mokslininkai tokių veikalų yra išleidę. Tolimos šalies – Turkijos – kultūra nėra tiesiogiai susijusi su Lietuva, bet Stambule 2000 m. išspausdinta Alpay'aus Kabacalio Turkijos spaudos istorija¹ gali būti įdomi ir Lietuvos knygotyriminkams tiek metodologine, tiek bendra kultūrine pažintine prasme.

Kai 1430 metais Johannas Gutenbergas įkūrė pirmąją spaustuvę Europoje, knygų leidyba sparčiai paplito po visą Europą: Vokietiją, Italiją, Prancūziją, Olandiją, Angliją, Austriją, Vengriją, Ispaniją ir kitas šalis, tačiau tuo metu, kai spauda tapo populiarī visoje Europoje, Osmanų imperiją valdantis Konstantinopolio užkariautojas sultonas Mehmetas II knygų leidybai neskyrė jokio dėmesio ir investicijų, manydamas, kad spausdintinių knygų leidyba lieka už mokslo laimėjimų ribų. Pirmąsias spaustuves

Osmanų imperijoje ėmė kurti ne turkai, o tautinės mažumos – 1439 metais iš Ispanijos į Stambulą emigravę žydai.

1493 metais Stambule pirmąją spaustuvę įkūrė Avramas Galandi ir tų pačių metų gruodžio mėnesį buvo išleista pirmoji knyga – Jacobo ben Ashero *Arba'ah Turim'i* („Žydų įstatymo keturi įsakymai“). 1494 metais A. Galanti žydų kalba išleido Toras, o 1495 metais – gramatiką. Tuomet, kai Turkijoje pasirodė pirmosios spaustuvės, Osmanų imperiją valdė Selimas I, pramin-tas Žiauriuoju. Jis išleido įstatymą, kuriuo remiantis kiekvienas, spausdinantis knygas ar jas skaitantis, buvo pasmerktas myriop, tad žydų spaustuvės veikė slapta, tačiau gan našiai. Iki Selimo I mirties (1510 m.) buvo įkurtos devynios žydų spaustuvės ir išleistos 33 knygos žydų, ispanų, graikų, armėnų ir lotynų kalbomis.

Kita Osmanų imperijos tautinė mažuma, pradėjusi steigti spaustuves, buvo armėnai. Pirmoji armėnų spaustuvė įkurta 1567 metais Topkapi miestelyje, šalia Surp Nigogayos bažnyčios. Šią spaustuvę įkūrė Apkaras Tibiras ir per porą metų čia išleido

¹ KABACALI, Alpay. *Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa Basın ve Yayın*. İstanbul, 2000. 279 p.: iliustr. ISBN 975-8431-27-7.

apie penkias knygas, tačiau dėl kilusio gaisro ši spaustuvė veikė neilgai. Antroji armėnų spaustuvė buvo įkurta istoriko Eremya'os Celebi'o Komurcuyano 1677 metais. Jis išleido savo kelionių memuarus, taip pat XII amžiaus armėnų rašytojų kūrybos rinkinį. Vis dėlto dėl nepelningo darbo spaustuvė buvo uždaryta. Trečioji armėnų spaustuvė atidaryta Stambule 1699 metais. Iki 1758 m. joje išleista apie 38 knygos, o 1970 m. prie jos atidarytas pirmasis knygynas Stambule. Knygynas sulaukė tokio didelio pasisekimo, kad armėnai spaustuves ėmė atidarinėti ir kituose Osmanų imperijos miestuose. Nuo 1567 iki 1923 metų buvo įkurtos 63 spaustuvės, leidusios knygas tiek armėnų, tiek turkų kalbomis.

Iki XVIII amžiaus uždarai gyvenusi Osmanų imperija dėl ekonominio nestabilumo, karinių pajėgų susilpnėjimo ir nuolatinių kovų dėl sosto ėmė vis silpnėti. XVIII amžiuje pramoninės revoliucijos perversmą išgyvenantis ir stiprėjantis Vakarų pasaulis ėmė brautis į šalies vidaus ir užsienio politiką, tad, norėdama išlaikyti savo valdžią, Osmanų imperija buvo priversta perimti Vakarų pasaulio mokslo ir technikos naujoves. Dėl šios priežasties į Europą imti siųsti pasiuntiniai, konsulai, kurių pagrindinis tikslas buvo išmokti tos šalies kalbą, perprasti kultūrą ir sužinoti viską apie jos mokslo ir technikos laimėjimus.

1721 metais į Paryžių Osmanų imperijos ambasadoriumi dirbti nusiųstas Celebi Mehmet Efendi savo laiškuose sultonui su susižavėjimu pasakojo apie šalies knygų leidyklų veiklą ir primygtinai prašė leidimo

atidaryti spaustuvę Stambule. Šiuo tikslu jis kartu su Ibrahimu Muteferrika – protestantų kunigu, austrų karo belaisviu, priėmusiu islamą ir atgavusiu laisvę – ėmė kurti projektą atidaryti spaustuvę Stambule. Kadangi sultonas priešinosi religinio turinio knygų leidybai, pirmieji projektai buvo geografinio pobūdžio – Osmanų imperijos žemėlapių spauda, kelionių memuarai ir žodynai. 1727 metais sultonas išleido įsakymą, leidžiantį įkurti spaustuvę. I. Muteferrika Olandijoje užsakė spausdinimo presą, kurio raidžių šablonai buvo nulieti Prancūzijoje iš plieno ir vario. Išvengdamas didžiulių muitų, tą presą atsiuntė į Stambulą. Spaustuvės įkūrimo darbai truko apie dvejus metus ir 1729 metų sausio 31 dieną buvo išleista pirmoji knyga – turkų-arabų kalbų žodynas *Vankulu Lügati*. Antroji knyga išleista tais pačiais metais – *Tehfetü'l-Kibar fi Esfari'l-Hibar* (vert. *Skaitiniai didiesiems apie jūrų karus*). Šioje knygoje aprašomi Osmanų imperijai svarbūs karai, jūreivystės istorija, jūrų keliai, pateikiama informacijos apie kai kuriuos Osmanų imperijos jūrų krantus. 1730 m. išleista trečioji knyga *Tarih-i Hind-i Garbi* svarbi tuo, kad tai pirmoji iliustruota knyga, kurioje aprašomas Amerikos žemyno atradimas. Spaustuvė veikė iki I. Muteferrikos mirties (1745 m.), joje išleista apie 12 700 leidinių. Po I. Muteferrikos mirties sultonas Abdulhamidas I išleido naują įstatymą, kuriame paskelbė, kad nuo šiol spaustuvė negaus finansavimo iš sultono išdo, kad žmogiškiesiems ištekliams ir popieriui pirkti finansų turės ieškoti pati. Dar vienas svarbus faktas, su-

daręs sąlygas spaustuvės stagnacijai Turki-joje, buvo punktas, draudžiantis spausdinti knygas užsienio kalbomis, todėl spaustuvė norėję pirkti ir įvairiomis kalbomis (tarp jų ir osmanų kalba) leidinius leisti planavę prancūzijos ambasados darbuotojai atsakė galimybės nusipirkti spaustuvę. Po I. Muteferrikos mirties spaustuvė dirbo dar iki 1794 metų, tačiau per 49 veiklos metus išleido tik 23 knygas.

Antroji turkų spaustuvė buvo įkurta Stambule, Uskudaro rajone, 1734 metais. Ji buvo įkurta prie laivyno universiteto ir spaudai rengiamos visos knygos buvo edukacinio pobūdžio, susijusios su laivynų inžinerija ir laivynų karo menu. Iš pradžių spaustuvė veikė slapta universiteto patalpose, tačiau į sostą atėjęs sultonas Selimas III ėmė remti spaustuvės veiklą. Spaustuvė buvo perkelta į didesnes patalpas prie Stambulo Haremo uosto. Sultono įsakymu visas pelnas, gautas iš pardavimų, turėjo grįžti į valstybės išdą, tad tikėdamasis užsidirbti daugiau pinigų jis leido spausdinti religinio pobūdžio nemusulmoniškas knygas užsienio kalbomis. Vis dėlto spaustuvė veikė nuostolingai ir 1808 m. jeničarų (Osmanų imperijos karių pėstininkų) sukilimo metu buvo sudeginta. Į sostą įžengęs naujas sultonas Mahmutas II 1823 metais spaustuvės veiklą perkėlė į kitas patalpas ir, norėdamas supažindinti Vakarų pasaulį su Osmanų imperija, ėmė finansuoti istorinio, socialinio ir mokslinio pobūdžio knygų leidybą prancūzų kalba.

Pirmuosius laikraščius Turkijoje išleido prancūzai: „Bulletin de Nouvelles“ (1795),

„Gazette Francaise de Constantinople“ (1796), „Le Spectateur Oriental“ (1821), „Le Courrier de Smyrne“ (1828). Pirmasis turkų laikraštis išleistas sultono Mahmu- do II pastangomis. 1826 metais panaikinęs jeničarų ordą ir siekdamas užtikrinti poli- tinių ir socialinių naujovių sklaidą ir stabi- lumą šalyje, sultonas 1831 metais pradėjo remti laikraščio „Takvim-i Vakayi“ (Įvykių kalendorius) leidybą. Pirmajame numery- je paskelbti pagrindiniai laikraščio tikslai: Osmanų imperijos piliečius supažindinti su šalies vidaus ir pasaulio įvykiais; skleisti informaciją apie mokslo, meno, verslo pa- saulį; piliečius informuoti apie valstybės vi- daus ir užsienio politiką. Iš pradžių tai buvo savaitraštis, spausdinamas ne tik valstybine turkų kalba, bet ir prancūziškai („Le Moni- teur Ottoman“), tačiau 1850 m. laikraščio leidyba sutriko, jis imtas spausdinti vis re- čiau ir tik turkų kalba, o nuo 1861 m. buvo paverstas valstybės žinių biuleteniu.

Po Tanzimato (reformų) paskelbimo Osmanų imperijoje ėmė gausėti spaustu- vių, pradėta leisti vis daugiau laikraščių ir žurnalų. Priežastis buvo ne tik imperijos de- mokratėjimas, bet ir mechaninių benzinu ar garais varomų spaudos presų atsiradimas. Pasirodė ne tik valstybiniai, bet ir pirmieji privatūs laikraščiai. Juose buvo spausdinami Osmanų imperijos ir pasaulio įvykiai, poli- tinės ir socialinės reformos. Vis dėlto refor- mų laikotarpio laikraščiai nuo pirmojo laik- raščio, pavadinto „Įvykių kalendoriumi“, skyrėsi tuo, kad redaktoriai stengėsi rašyti visuomenei suprantamesne kalba. Dėl šios priežasties ilgi, visuomenei sunkiai supran-

tami osmanų kalbos sakiniai buvo skaidomi į trumpesnius, imta vartoti vis daugiau turkų kalbos žodžių. Svarbus faktas, kad laikraščiai ėmė spausdinti straipsnių vertimus iš Prancūzijos dienraščių. Tai skatino laikraščių populiarumą visuomenėje.

1849 metais išleistas pirmasis turkų žurnalas „Vakayi-i Tibbiye“ (Medicinos įvykiai). Tai buvo mėnesinis žurnalas, kuriame aprašomi svarbiausi šalies ir užsienio medicinos laimėjimai, publikuojami straipsniai apie sveikatą, vaistų vartojimą. Antrasis svarbus žurnalas Turkijos spaudos istorijoje – „Mecmua-i Finun“ (Šiuolaikinė mintis, 1862). Jame skelbiami straipsniai ir straipsnių vertimai iš užsienio kalbų apie mokesčius, ekonomiką, filosofiją. Tai žurnalas, formavęs Osmanų imperijos visuomenės minties sklaidą, paremtą Vakarų pasaulio mąstysena.

XIX amžiuje turkų spauda skaidoma į keturis laikotarpius: 1840–1876 metų; 1876–1908 metų; 1908–1923 metų; Tautinio pasipriešinimo spauda. Kiekvienam laikotarpiui būdingi skirtingi įstatymai, reglamentuojantys spaudos radimąsi, jos raidą ir sklaidą. A. Kabacalio veikalė aprašomi įvairūs laikraščiai ir žurnalai, svarbiausios jų ypatybės, tematika, jiems taikomi mokesčiai, tiražai, fotografijos atsiradimo spaudoje istorija, žymiausi redaktoriai ir jų asmenybės bruožai. Svarbus faktas, kad 1909 metais, paskutiniu – trečiuoju – spaudos laikotarpiu, remiantis Prancūzijos spaudos įstatymu, Osmanų imperijoje buvo išleistas spaudos įstatymas, kuriuo remiantis įteisinta žodžio laisvė ir panaikinti ankstes-

nieji įstatymai, draudžiantys demokratinės spaudos gyvavimą. Šis įstatymas suteikė laisvę užsienio piliečiams steigti spaustuves Osmanų imperijoje, spaustinti mokslinę, meninę ir kitokio pobūdžio literatūrą, neprašant leidimo iš sultono.

Nuo pirmųjų trijų smarkiai skyrėsi tautinio pasipriešinimo laikotarpis, kurio pradžia laikomi 1919 metai. Tais metais išleistas naujas įstatymas, draudžiantis bet kokio pobūdžio spaudą, negavus rašytinio valdžios pritarimo. Po Pirmojo pasaulinio karo sostinę perkėlus iš Stambulo į Ankarą, svarbiausių šalies laikraščių būstinės persikėlė į naująją sostinę. Pradėti leisti didelio populiarumo sulaukę karikatūrų žurnalai, taip pat moterims skirti žurnalai. Atsirado spalvotų laikraščių ir žurnalų.

1923–1950 metų laikotarpis – tai Turkijos spauda po išsivadavimo revoliucijos. Nestabili šalies ekonominė padėtis darė įtaką ir spaudos raidai: spaustuvių ir leidyklų savininkai neturėjo galimybių įsigyti modernios spaustuvių įrangos iš Vakarų Europos, tad spaudinių kokybė menkėjo; nors šalies išsilavinimo lygis kilo, nebuvo sąlygų spausdinti vadovėlių mokykloms. Iš laikraščių ir žurnalų tiražų matyti, kad ne kiekvienas pilietis galėjo nusipirkti brangių laikraščių.

Į valdžią atėjęs Mustafa Kemal Atatiurkas iškėlė hipotezę, kad laikraščių ir žurnalų perkamumas mažas dar ir dėl to, kad gyventojų išsilavinimo lygis nėra pakankamas. Šalia įvairiausių socialinių reformų jis įvedė naują reformą – arabų abėcėlę pakeisti į lotynų. Anot jo, lotynų abėcėlę yra lengviau

išmokti, tad ir skaitytojų skaičius turėtų padidėti.

Po 1928 metų rašmenų reformos spaustuvės išgyveno krizę, nes tūkstančiai išleistų, tačiau į prekybą dar nepaleistų grožinės literatūros knygų ir vadovėlių tapo beverčiai. Vis dėlto spaustuvėms atsirado daug darbo spausdinti lotynų abėcėlės mokomuosius vadovėlius. Per kelerius metus padidėjus raštingumo lygiui, šalyje išaugo ir spaudos kiekis.

Spaustuvėms atsirado dar daugiau darbo, kai po 1930 metais įvykusio pirmojo „turkų leidinių“ kongreso buvo priimtas įstatymas ankstesniąją arabų rašmenimis spausdintą klasikinę grožinę ir mokslinę literatūrą, taip pat enciklopedijas, vadovėlius perleisti lotynų rašmenimis. Valstybė daug investavo į spaustuvų veiklą, naujos įrangos pirkimą.

Kitas svarbus įvykis, turėjęs reikšmės turkų spaudai, buvo Antrasis pasaulinis karas. Jo metu daug Turkijos spaustuvų buvo uždaryta, ribojama žodžio laisvė. Kadangi dėl vykstančio karo Europos ekonominė situacija buvo bloga, stėjo gamyba, tai atsiliepė ir Turkijoje: trūkstant popieriaus mažinami laikraščių tiražai, puslapių skaičiai. Tik pasibaigus karui, palaipsniui ėmė didėti laikraščių ir tiražų skaičius. Tačiau, priešingai nei anksčiau, pasikeitė jų tematika – didžioji dalis laikraščių ėmė remti atskiras partijas, polemizuoti politiniais klausimais. 1946 metais Turkijoje paskelbus daugpartinę sistemą, visi šalies laikraščiai išsiskyrė į dvi dalis: kairiųjų ir dešiniųjų, tačiau po rinkimų, kuriuos laimėjo dešinieji, greitai

kairiųjų partija ir kairiųjų pakraipos laikraščiai buvo uždaryti. Nepaisant to, jie veikė slapta, kaskart keisdami savo pavadinimus.

Po karo ekonomiškai atsigavusi Turkija spausdinimo įrangą ėmė užsakinėti ne iš Vakarų Europos, o iš Jungtinių Amerikos Valstijų. Modernios spausdinimo mašinos spausdino keturiomis spalvomis, tad didžiausiuose šalies dienraščiuose (populiariausias „Hurriyet“, t. y. „Laisvė“) buvo mažai konkretaus teksto, o daug karikatūrų ir nuotraukų.

1940 metais Turkijoje įkurta vertėjų sąjunga, kurios pagrindinis tikslas buvo versiti užsienio literatūros klasiką. Per kelerius metus išleista tūkstančiai užsienio ir turkų literatūros klasikos kūrinių.

Skyriuje „Spauda šeštajame dešimtmetyje“ aprašomi pagrindiniai Turkijos dienraščiai, jų atsiradimo istorija, gvildenamos publikuotų straipsnių temos, nagrinėjama spaudos sklaidos problematika. Šeštajame dešimtmetyje, vystantis naujosioms technologijoms ir nutiesus geležinkelį tarp pagrindinių Turkijos miestų, laikraščių leidyba ir sklaida į atokiausius šalies kampus tapo paprastesnė ir greitesnė. Analizuojamas laikraščių rūšių ir jų tiražų skaičiaus kitimas, aptariamas ofsetinės spaudos atsiradimas, vardinamos spaustuvės, pirmosios įdiegusios ofsetinę spaudą.

1960 metais pasikeitė valdžia, naujasis parlamentas patvirtino ir išleido naują konstituciją, įteisinusią demokratinės santvarkos principus, spaudos ir žodžio laisvę. Tai sudarė palankias sąlygas spaudai vystytis. Anksčiau nuo valdžios besislapstę ir

slaptai veikę kairieji ėmė viešai publikuoti savo leidinius. 1960 metais įteisinus žodžio ir minties laisvę, padaugėjo laikraščių, žurnalų, knygų pasirinkimas. Išvardijami pagrindiniai šalies dienraščiai, pateikiami duomenys apie jų tiražų augimą, aptariamos naujų technologijų galimybės ir jų naudojimas spausdinant leidinius.

Skyriuje „Spauda aštuntajame dešimtmetyje“ kalbama apie pirmuosius laikraščius, pradėjusius naudoti ofsetinę spaudą, aptariami jų patirti techniniai sunkumai, susiję su spalvų atskyrimu ir darbuotojų mokymu. Taip pat aptariami 1975 metų antrojo leidybos kongreso nagrinėti klausimai ir problemos, išvardijami priimti sprendimai ir įstatymai, palengvinsiantys spaudos raidą ir sklaidą.

1980 metų perversmas padarė didelę įtaką Turkijos spaudai: dauguma laikraščių buvo uždaryta, redaktoriai suimti ir įka-

linti. Spauda išgyveno krizę dėl priimtos naujos konstitucijos, suvaržiusios minties ir žodžio laisvę.

Nuo 1990 metų išaugęs televizijos populiarumas sumažino spaudos skaitomumą. Padidėjusi konkurencija, poreikis investuoti vis daugiau lėšų į rinkotyrą ir reklamą pakėlė spaudos leidinių savikainą, todėl neišvengiamai mažėja net ir populiariausių šalies dienraščių ir žurnalų tiražai.

1985 metais Turkijos leidyklos ir spaustuvės pradėjo naudoti kompiuterizuotą elektroninę įrangą. Tai paspartino darbą, pagerino leidinių kokybę, sumažino jų savikainą. Šiame skyriuje pateikiamos pagrindinės problemos, susijusios su kompiuterizuotos įrangos diegimu, darbuotojų mokymais. Aptariama kompiuterizuotą įrangą pradėjusių naudoti pirmųjų laikraščių veikla, pateikiamos jų tiražų augimo ir kainų kritimo lentelės.

Įteikta 2007 m. birželio mėn.